ॐ

श्रीपातञ्जलयोगदर्शन

(રહસ્યદીપિકાટીકાસહિત)

ટીકાકાર

પૂજ્યપાદ મહારાજ શ્રીમન્નથુરામશર્મા-આચાર્ય

આનંદાશ્રમ - બીલખા

O

રૂ. ૩૬-૫૦

ॐ

श्रीसद्गुरुर्विजतयतेतमाम्

श्रीपातञ्जलयोगदर्शन

श्रीपदबोधिनीनामनी संस्कृतटीका तथा ब्रह्मनिष्ठ
महाराज श्रीनथुरामशर्मा–प्रणीत श्रीरहस्यदीपिकाटीकासहित

યોગવિદ્યાનું જ્ઞાન સંપાદન કરવા ઈચ્છનારાઓના હિતાર્થે

: પ્રકટ કરનાર :

શ્રીહરજીવન કેશવજી શાહ

રૂા. ૩૬–૫૦

આવૃત્તિ ૮ મી | પ્રતિ ૩૦૦૦
સંવત્ ૨૦૫૫ | નાથાબ્દ ૧૪૧ | ઈ. સ. ૧૯૯૯

રાધેશ્યામ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ, ૫૩–૫૪ સી–૧, બોરડીગેટ, ભાવનગર–૩૬૪૦૦૧.

ૐ

પાંચમી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના

આ ગ્રંથની ચોથી આવૃત્તિની સર્વ પ્રતો ખપી જવાથી અને જિજ્ઞાસુઓ તરફથી તેની માગણી ચાલુ હોવાથી તેની આ પાંચમી આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી છે. આ પાંચમી આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ કરવા માટે તેના ખર્ચની રકમ રૂા. ૨૭૫૦ સૌરાષ્ટ્ર પ્રાંતના નાગનેશગામના રહીશ અને હાલ મુંબઇનિવાસી શ્રીહરજીવન કેશવજી શાહે આપેલી હોઇ હવે પછીની સઘળી આવૃત્તિઓ પણ તેમના નામે પ્રસિદ્ધ થયા કરે એવી યોજના કરવામાં આવી છે. સંવત્ ૨૦૦૯—પોષ.

વ્યવસ્થાપક ટ્રસ્ટીમંડળ
આનંદાશ્રમ—બીલખા(સૌરાષ્ટ્ર)

ચોથી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના

આ ગ્રંથની ત્રીજી આવૃત્તિમાં કેટલોક અગત્યનો સુધારો તથા વધારો કરી આ ચોથી આવૃત્તિ પ્રકટ કરવામાં આવી છે. કાગળના અને છપામણી આદિના ભાવો વધવાથી આ આવૃત્તિના પુસ્તકના મૂલ્યમાં ઉપયોગપૂરતો વધારો કરવામાં આવ્યો છે. સં. ૧૯૮૨

દ્વિતીયાવૃત્તિની પ્રસ્તાવના

પ્રાણિમાત્રને પ્રાયશઃ દુઃખ પ્રતિકૂલ પ્રતીત થાય છે તેથી તેઓ તેની નિવૃત્તિને ઇચ્છે છે, અને સુખ અનુકૂલ પ્રતીત થાય છે તેથી તેઓ તેની પ્રાપ્તિને ઇચ્છે છે. તેમાં પ્રાકૃતજનો સામાન્યરૂપથી દુઃખની નિવૃત્તિને અને વિષયજન્ય સુખની પ્રાપ્તિને ઇચ્છે છે, અને વિવેકિજનો દુઃખની આત્યંતિક નિવૃત્તિને અને નિરુપાધિક પરમસુખની પ્રાપ્તિને ઇચ્છે છે. તે વિવેકીઓ તાત્કાલિક દુઃખનિવૃત્તિને તથા દુઃખમિશ્રિત વિષયસુખની પ્રાપ્તિને પરમપુરુષાર્થ માનતા નથી. એવી રીતે દુઃખની આત્યંતિક નિવૃત્તિ અને દુઃખરહિત નિરતિશયસુખની નિત્યપ્રાપ્તિ પરમપુરુષાર્થ હોવાથી પુરુષને ઇચ્છવાયોગ્ય છે, અન્ય ઇચ્છવાયોગ્ય નથી, કેમ કે એમ અંગીકાર કરવાથી જ "મને કદાપિ દુઃખ ન થાઓ, કિંતુ હું નિરંતર સુખી રહું" આ અનુભવ ઉત્પન્ન થઇ શકે છે, અન્યથા થઇ શકતો નથી. જો કે કોઇ દુઃખાભાવને સુખને માટે માનીને સુખની પ્રાપ્તિને પુરુષાર્થ, અને કોઇ સુખને દુઃખાભાવને માટે માનીને દુઃખની નિવૃત્તિને પુરુષાર્થ, અને કોઇ બંનેને પુરુષાર્થ માને છે, તોપણ "**तदत्यन्तविमोक्षोऽपवर्गः ॥**" (તે દુઃખોની અત્યંત નિવૃત્તિ તે મુક્તિ છે,) એ મહર્ષિ ગૌત્તમના સૂત્રથી તથા "**अथ त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्तिरत्यन्तपुरुषार्थः ॥**" (ત્રણ પ્રકારનાં દુઃખની અત્યંત નિવૃત્તિ પરમ પુરુષાર્થ છે,) એ શ્રીકપિલમુનિના સૂત્રથી અને લોકોની દુઃખભણીની અત્યંત અરુચિથી દુઃખોની અત્યંત નિવૃત્તિને પરમપુરુષાર્થરૂપ ગણવામાં વિરોધ નથી. એ પ્રમાણે

દુઃખની નિવૃત્તિ પુરુષને અભીષ્ટ હોવાથી સંપાદન કરવાયોગ્ય છે એમ સિદ્ધ થયું. યદ્યપિ ભૂતકાલનું દુઃખ તો ભોગદ્વારા જ નિવૃત્ત થઇ ચૂક્યું છે, અને વર્તમાનકાલનું ભોગારૂઢ દુઃખ પણ દ્વિતીય ક્ષણમાં નષ્ટ થવાથી નિવૃત્તપ્રાય જ છે તેથી એ બંનેની નિવૃત્તિ સિદ્ધ કરી શકાય એવી નથી, તથાપિ ભાવિદુઃખની નિવૃત્તિ સિદ્ધ કરી શકાય એવી છે, માટે જ પતંજલિભગવાને "**हेयं दुःखमनागतम् ॥**" (ભાવિદુઃખ ત્યજવાયોગ્ય છે,) એ સૂત્રથી ભવિષ્યત્ દુઃખને ત્યજવાયોગ્ય કહ્યું છે. આ ભાવિદુઃખની નિવૃત્તિ આગામિજન્મની નિવૃત્તિને અધીન છે, કેમ કે આગામિદેહના સંબંધથી થનારા દુઃખને જ ભાવિદુઃખ કહેવામાં આવે છે. તે આગામિજન્મની નિવૃત્તિ ધર્માધર્મની નિવૃત્તિને અધીન છે, કારણ કે સાભિમાન ધર્માધર્મના અનુષ્ઠાનથી જ આગામી શુભાશુભજન્મની પ્રાપ્તિ થાય છે. તે ધર્માધર્મની નિવૃત્તિ રાગદ્વેષની નિવૃત્તિને અધીન છે, કેમ કે અનુકૂલમાં રાગ ને પ્રતિકૂલમાં દ્વેષ હોવાથી જ અન્યના અનુગ્રહદ્વારા અને નિગ્રહદ્વારા અથવા શુભાશુભકર્મના અનુષ્ઠાનદ્વારા ધર્માધર્મની ઉત્પત્તિ થાય છે, સ્વાભાવિક ઉત્પત્તિ થતી નથી. એ રાગદ્વેષની નિવૃત્તિ અવિદ્યાદિપદવડે કહેવાતા મિથ્યાજ્ઞાનની નિવૃત્તિને અધીન છે, કેમ કે મિથ્યાજ્ઞાન જ રાગદ્વેષનું મૂલકારણ છે. એમ હોવાથી જ શ્રીપતંજલિભગવાને "**अविद्या क्षेत्रमुत्तरेषां प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदाराणाम् ॥**" (પ્રસુપ્ત, તનુ, વિચ્છિન્ન ને ઉદાર અસ્મિતાદિ ક્લેશોનું મૂલકારણ અવિદ્યા છે,) એ સૂત્રવડે અવિદ્યાને રાગદ્વેષનું મૂલકારણ કહેલી છે. આવી રીતે સમગ્ર અનર્થના મૂલભૂત અવિદ્યાનામના મિથ્યાજ્ઞાનની નિવૃત્તિ જ સર્વ રીતે પ્રથમ પ્રયોજનવાળી હોવાથી કરવાયોગ્ય છે એમ સિદ્ધ થયું. તેથી મહર્ષિ ગૌતમે પણ "**दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदन्तरापायादपवर्गः ॥**" (દુઃખ, જન્મ, પુણ્યપાપરૂપ પ્રવૃત્તિ, રાગદ્વેષરૂપ દોષ ને મિથ્યાજ્ઞાનમાં ઉત્તરઉત્તરની નિવૃત્તિમાં તેના કાર્યરૂપ પૂર્વપૂર્વની નિવૃત્તિથી પુરુષને મુક્તિ થાય છે,) એ સૂત્રથી મિથ્યાજ્ઞાનની નિવૃત્તિપૂર્વક ઉત્તરઉત્તરના રાગાદિની નિવૃત્તિદ્વારા દુઃખની આત્યંતિક નિવૃત્તિરૂપ અપવર્ગની પ્રાપ્તિ કથન કરી છે. યદ્યપિ અનિત્યમાં નિત્યપણાના, અપવિત્રમાં પવિત્રપણાના, દુઃખમાં સુખપણાના અને અનાત્મામાં આત્મપણાના જ્ઞાનના ભેદથી આ મિથ્યાજ્ઞાન અનેક પ્રકારનું છે, તથાપિ આત્માને યથાવત્ નહિ જાણીને જે ચિત્ત આદિ જડમાં આત્મપણાનું જ્ઞાન છે તે જ મિથ્યાજ્ઞાન પ્રથમ નિવૃત્ત કરવાયોગ્ય છે, કેમ કે આ મિથ્યાજ્ઞાનના હોવાથી જ સમગ્ર મિથ્યાજ્ઞાન ઉપસ્થિત થાય છે, અને આ મિથ્યાજ્ઞાનના નાશથી જ સર્વ મિથ્યાજ્ઞાન તથા દુઃખ નાશ પામી જાય છે, તેથી જ શ્રીબૃહદારણ્યકઉપનિષદ્‌માં "**आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः । किमिच्छन्कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेत् ॥**" (પુરુષ જો આ આત્મા હું છું એમ અપરોક્ષ રીતે જાણે તો શાને

ઇચ્છતો છતો કોના ભોગ માટે શરીરની પછવાડે સંતાપ પામે?) એ શ્રુતિમાં વ્યતિરેકદ્વારા આત્માના અજ્ઞાનને જ સમગ્ર અનર્થનું કારણ કહેલ છે. આત્માના અજ્ઞાનરૂપ આ મિથ્યાજ્ઞાનનો ઉચ્છેદ કરનાર આત્મજ્ઞાનરૂપ તત્ત્વજ્ઞાન જ છે, કારણ કે તત્ત્વજ્ઞાન જ મિથ્યાજ્ઞાનનું વિરોધી છે. આ આત્મજ્ઞાનનામનું તત્ત્વજ્ઞાન જ ઋતંભરાપ્રજ્ઞાપદનું વાચ્ય છે. એથી આત્મજ્ઞાન જ પુરુષને પ્રથમ સંપાદનીય સિદ્ધ થયું. આ આત્મજ્ઞાન જે સાધનોથી પ્રાપ્ત થાય છે તે સાધનો યદ્યપિ ભિન્ન ભિન્ન શાસ્ત્રમાં ભિન્ન ભિન્ન પ્રતિપાદન કરેલાં છે, તથાપિ શ્રુતિસંમત હોવાથી શ્રવણ, મનન ને નિદિધ્યાસન જ મુખ્યસાધન ગણવાં જોઇએ, અને તેમ હોવાથી જ "**आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः ॥**" (અરે મૈત્રેયિ! આત્મા જ સાક્ષાત્કાર કરવાયોગ્ય, શ્રવણ કરવાયોગ્ય, મનન કરવાયોગ્ય ને નિદિધ્યાસન કરવાયોગ્ય છે,) આ શ્રુતિમાં એ ત્રણને જ આત્મજ્ઞાનનાં સાધન કહેલાં છે, અન્યને સાધનરૂપે કહેલાં નથી. તેમાં વેદવાક્યોનો અદ્વિતીય બ્રહ્મના સંબંધમાં સમન્વય કરવા માટે ઉપનિષદોના તાત્પર્યવિષયક અજ્ઞાનસંશયાદિ પ્રતિબંધકના નિવર્તક વેદાંતવાક્યોનો ઉપક્રમઉપસંહારની એકતા આદિ ષડ્લિંગ-દ્વારા નિર્ણયજનક વિચાર તે **શ્રવણ** છે. અન્ય મતોની સાથે વિરોધપ્રયુક્ત પ્રમેયની અસંભાવનારૂપ પ્રતિબંધકના નિરાકરણ માટે જે શ્રુતિસ્મૃતિસહકૃત તર્કનું અનુ-સરણ કરી નિરંતર વેદાંતવાક્યોના અર્થનું ચિંતન તે **મનન** છે. મનનદ્વારા નિશ્ચય કરેલા પદાર્થના સંબંધની વિપરીતભાવનાની નિવૃત્તિ માટે ચિત્તને એકાગ્ર કરી દેવાનું નામ **નિદિધ્યાસન** છે. આ ત્રણમાંથી આત્મજ્ઞાનરૂપ તત્ત્વજ્ઞાનનું અંતરંગ-સાધન નિદિધ્યાસન છે, અને તેની અપેક્ષાને અન્ય બહિરંગસાધન છે, માટે જ "**ततस्तु तं पश्यति निष्कलं ध्यायमानः ॥**" (પછી તો ધ્યાન કરનારો તે પ્રાણાદિ કલારહિત પરબ્રહ્મને અનુભવે છે,) આ શ્રુતિમાં ધ્યાનશીલને જ આત્મજ્ઞાનની યોગ્યતાવાળો કહ્યો છે. નિદિધ્યાસન અને ધ્યાન આ બંને શબ્દ પર્યાય છે, માટે જ પૂજ્યચરણ **શ્રીશંકરાચાર્યજીએ** શ્રુતિમાંના "**निदिध्यासितव्यः ॥**" એ પદનો "**निश्चयेन ध्यातव्यः ॥**" (નિશ્ચયવડે ધ્યાન કરવાયોગ્ય છે,) એ અર્થ કર્યો છે. આ ધ્યાન જ કાલક્રમથી પરિપાકદશાને પ્રાપ્ત થઇને સમાધિ, સંપ્રજ્ઞાતયોગ અને અસંપ્રજ્ઞાતયોગ કહેવાય છે.

વિષયભોગવાસના શ્રવણના અંગભૂત યમનિયમાદિથી જ નિવૃત્ત થઇ જાય છે. શાસ્ત્રમાં રહેલો સંશય શ્રવણથી દૂર થઇ જાય છે, પુરુષના સ્વરૂપમાં રહેલી અસંભાવના મનનથી નાશ પામી જાય છે, અને વિપરીતભાવનાની નિવૃત્તિ માટે નિદિધ્યાસનનું અનુષ્ઠાન કર્તવ્ય છે.[૧] વિપરીતભાવના વિદ્યમાન હોય ત્યાંસુધી

૧. ચિત્તમાં રહેલી મલિનવાસના જન્મમરણના કારણરૂપ છે, તેથી નિદિ-ધ્યાસનનું અનુષ્ઠાન કરવા ઇચ્છનારે વિપરીતભાવનાની પોષક તે વાસનાનો

સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થઇ શકતો નથી, તેથી જ "**अथ तद्दर्शनाभ्युपायो योग: ॥**" (તે બ્રહ્મના દર્શનનો ઉપાય યોગ છે,) "**श्रद्धाभक्तिध्यानयोगादवेहि**" (શ્રદ્ધા, ભક્તિ ને ધ્યાનયોગથી આત્માને જાણ,) "**अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति ॥**" (અધ્યાત્મયોગની પ્રાપ્તિવડે પરમાત્માને જાણીને ધીર પુરુષ હર્ષશોકને ત્યજે છે,) "**ततस्तु तं पश्यति निष्कलं ध्यायमान: ॥**" (પછી ધ્યાન કરનારો તે કલારહિતને જુએ છે,) તથા "**कश्चिद्धीर: प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन् ॥**" (કોઇ ધીર પુરુષ અમૃતપણાની ઇચ્છાવાળો થયો છતો ચક્ષુરાદિ ઇંદ્રિયોની વૃત્તિઓનો નિરોધ કરીને પ્રત્યગાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરે છે,) ઇત્યાદિ શ્રુતિઓમાં નિદિધ્યાસન સંજ્ઞાવાળા યોગને આત્મસાક્ષાત્કારનું કારણ કહેલ છે. મનુભગવાને "**सूक्ष्मतां चान्ववेक्षेत योगेन परमात्मन: ॥**" (યોગવડે પરમાત્માની સૂક્ષ્મતાનો સાક્ષાત્કાર કરે છે,) એ વચનથી યોગને પરમાત્મામાં રહેલી સૂક્ષ્મતાના સાક્ષાત્કારનું કારણ કહેલ છે; શ્રીયાજ્ઞવલ્ક્યે "**इज्याचारदमाहिंसादानस्वाध्यायकर्मणाम् । अयं तु परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनम् ॥**" (યજ્ઞ,

---

ત્યાગ કરવો જોઇએ, અને શુદ્ધવાસના મોક્ષના હેતુરૂપ છે, તે માટે તે સંપાદન કરવી જોઇએ. શ્રીયોગવાસિષ્ઠમાં પણ એમ જ કહ્યું છેઃ—

"**वासना द्विविधा प्रोक्ता शुद्धातिमलिना तथा ।**
शुद्धा जन्मक्षये हेतुर्मलिना जन्मकारणम् ॥ १॥
शुभाशुभाभ्यां मार्गाभ्यां वहन्ती वासनासरित् ।
पौरुषेण प्रयत्नेन योजनीया शुभे पथि ॥ २॥"

ભાવાર્થઃ—વાસના બે પ્રકારની કહી છે, શુદ્ધ તથા અતિમલિન. શુદ્ધ જન્મના ક્ષયમાં હેતુ છે, અને મલિન જન્મનું કારણ છે. ૧. શુભ અને અશુભ માર્ગવડે વહેનારી વાસનારૂપ નદી છે, તેને પુરુષપ્રયત્નવડે શુભમાર્ગમાં જોડવી જોઇએ. ૨

શુભવાસનાની વૃદ્ધિ અને મલિનવાસનાની નિવૃત્તિ અભ્યાસથી થાય છે. કોઇ પણ કાર્યની સિદ્ધિ થવામાં અભ્યાસ જ કારણરૂપ છે. શ્રીયોગરસાયનમાં અભ્યાસનું માહાત્મ્ય નીચે પ્રમાણે કહ્યું છેઃ—

"**सर्वेषां तु पदार्थानामभ्यास: कारणं परम् ।**
अनभ्यासेन मर्त्यस्य प्राप्तो योगोऽपि नश्यति ॥ १॥
अभ्यासेन स्थिरं चित्तमभ्यासेनानिलच्युति: ।
अभ्यासेन परानन्दो ह्यभ्यासेनात्मदर्शनम् ॥ २॥"

ભાવાર્થઃ—સર્વે પદાર્થોનું પરમ કારણ અભ્યાસ છે. અભ્યાસવિના માણસનો પ્રાપ્ત યોગ પણ નાશ પામે છે. ૧. અભ્યાસવડે ચિત્ત સ્થિર થાય છે, અભ્યાસવડે પ્રાણનો નિરોધ થાય છે, અભ્યાસવડે પરમાનંદ સ્ફુરે છે. અને અભ્યાસવડે આત્મદર્શન થાય છે. ૨

આચાર, દમ, અહિંસા, દાન અને સ્વાધ્યાય એ કર્મોમાંથી યોગવડે આત્માનો જે સાક્ષાત્કાર કરવો તે જ પરમધર્મ છે,) એ વચનથી યોગદ્વારા આત્મસાક્ષાત્કારને પરમ ધર્મ કહ્યો છે; બ્રહ્મસૂત્રકાર વ્યાસમુનિએ "**अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥**" (આરાધનરૂપ ધ્યાનકાલમાં યોગીજનો પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરે છે એમ શ્રુતિસ્મૃતિથી જણાય છે,) એ સૂત્રવડે યોગને સગુણબ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરનાર પ્રતિપાદન કર્યો છે; ન્યાયદર્શનકાર મહર્ષિ ગૌતમે પણ "**समाधिविशेषाभ्यासात् ॥**" (સમાધિવિશેષના અભ્યાસથી તત્ત્વજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે,) આ સૂત્રથી યોગાભ્યાસને જ તત્ત્વજ્ઞાનના ઉપાયરૂપે કથન કરેલ છે; અને શ્રીબૃહદારણ્યકઉપનિષદ્‌ના ચતુર્થાધ્યાયના મૈત્રેયીબ્રાહ્મણના વ્યાખ્યાનમાં ભાષ્યકાર શ્રીશંકરાચાર્યજીએ "**यदैकत्वमेतान्युपगतानि तदा सम्यग्दर्शनं ब्रह्मैकत्वविषयं प्रसीदति नान्यथा श्रवणमात्रेण ॥**" (જ્યારે આ શ્રવણાદિ ત્રણ એકપણાને પામે છે ત્યારે બ્રહ્મના એકત્વનું સમ્યગ્દર્શનશુદ્ધ થાય છે, શ્રવણમાત્રે તેમ થતું નથી,) આ વાક્યથી કેવલ શ્રવણથી બ્રહ્મસાક્ષાત્કારના અભાવના કથનપૂર્વક નિદિધ્યાનસહિતના શ્રવણને બ્રહ્મના સાક્ષાત્કારનું જનક કહેલું છે.

શ્રીઆદિત્યપુરાણમાં "**योगात्सञ्जायते ज्ञानं योगो मय्येकचित्तता ॥**" (યોગથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, અને મારે વિષે એકચિત્તપણું તે યોગ છે,) એ વચનથી, શ્રીસ્કંદપુરાણમાં "**आत्मज्ञानेन मुक्तिः स्यात्तच्च योगादृते न हि ॥**" (આત્મજ્ઞાનવડે મુક્તિ થાય છે, ને તે જ્ઞાન યોગવિના પ્રાપ્ત થતું નથી,) આ વચનવડે, શ્રીકૂર્મપુરાણમાં "**योगाग्निर्दहति क्षिप्रमशेषं पापपञ्जरम् । प्रसन्नं जायते ज्ञानं ज्ञानान्निर्वाणमृच्छति: ॥**" (યોગરૂપ અગ્નિ શીઘ્ર જ સમગ્ર પાપપંજરને બાળી નાંખે છે તેથી પ્રતિબંધરહિત જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે, અને જ્ઞાનથી નિર્વાણ પામે છે,) એ શ્લોકથી, શ્રીદક્ષસ્મૃતિમાં "**स्वसंवेद्यं हि तद्ब्रह्म कुमारी स्त्रीसुखं यथा। अयोगी नैव जानाति जात्यन्धो हि यथा घटम् ॥**" (જેમ કુમારી પતિસંગમજન્ય સ્ત્રીસુખને જાણી શકતી નથી, અને જન્માંધ પુરુષ જેમ ઘડાને જાણી શકતો નથી તેમ યોગાભ્યાસથી રહિત પુરુષ આત્માને જાણી શકતો નથી) એ વચનથી, અને શ્રીયોગવાસિષ્ઠમાં "**दुःसहराम संसारविषवेगविषूचिका । योगगारुडमन्त्रेण पावनेनोपशाम्यति ॥**" (હે રામ! જન્મમરણરૂપ સંસારસંજ્ઞાવાળો જે વિષના વેગના જેવો વિષૂચિકા—કોલેરા—રોગ છે તે યોગરૂપ ગારુડમંત્રવડે સુખપૂર્વક નિવૃત્ત થઈ જાય છે,) એ વાક્યથી યોગને આત્મજ્ઞાનનો જનક કહ્યો છે.

માત્ર શ્રવણને આત્મસાક્ષાત્કારનું કરણ નહિ માનતાં શ્રવણમનન પછી થનારા નિદિધ્યાસનરૂપ યોગયુક્ત ચિત્તને જ આત્મસાક્ષાત્કારનું કરણ માનવું ઉચિત છે. "**दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः॥**" (સૂક્ષ્મદર્શીઓએ

સૂક્ષ્મ અને એકાગ્ર બુદ્ધિવડે આત્મા અનુભવાય છે,) ઇત્યાદિ શ્રુતિઓમાં પણ એકાગ્રચિત્તને આત્મસાક્ષાત્કારનું કારણ—અસાધારણ કારણ—કહ્યું છે; શ્રીગીતા-ભાષ્યમાં[1] પૂજ્યપાદ શંકરાચાર્યે પણ "**शास्त्राचार्योपदेशशमदमादिसंस्कृतं मन आत्मदर्शने करणम् ॥**" (શાસ્ત્ર અને આચાર્યના ઉપદેશ તથા શમદમાદિથી સંસ્કૃત થયેલું મન આત્મસાક્ષાત્કારમાં કરણ છે,) એ વચનથી યોગયુક્ત મનને આત્મજ્ઞાનનું કરણ કહેલ છે; શ્રીબૃહદારણ્યકઉપનિષદ્‌માં પણ "**समाहितो भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानं पश्यति ॥**" (સમાહિત થઈને શુદ્ધચિત્તમાં જ આત્માને જુએ છે,) એ શ્રુતિથી સમાહિતચિત્તવાળા યોગીને જ આત્મજ્ઞાનનો અધિકારી કહ્યો છે; તથા શ્રીછાંદોગ્યોપનિષદ્‌માં પણ ભગવાન્ સનત્કુમારે શ્રીનારદપ્રતિ "**सत्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः स्मृतिलम्भे सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्षः ॥**" (અંતઃકરણની શુદ્ધિ થયે અખંડસ્મૃતિની પ્રાપ્તિ ને તેવી સ્મૃતિની પ્રાપ્તિ થયે અવિવેકાદિ સર્વ ગ્રંથિઓની સારી રીતે નિવૃત્તિ થઈ જાય છે,) એ વચનથી સમાધિજન્ય ઋતં-ભરાનામની અખંડસ્મૃતિને જ મોક્ષનું કારણ કહેલી છે.

યદ્યપિ જેમને વિપરીતભાવનાનો ઉદય થતો નથી તેમને શ્રવણમનનથી જ પ્રતિબંધરહિત જ્ઞાનનો લાભ થવાથી યોગ નિયમથી આત્મજ્ઞાનનું કારણ નથી, તેથી જ "**द्वौ क्रमौ चित्तनाशस्य योगो ज्ञानं च राघव । योगो वृत्तिनिरोधो हि ज्ञानं सम्यगवेक्षणम् ॥**" (હે રાઘવ! ચિત્તના નાશના બે ક્રમ છે, યોગ તથા જ્ઞાન; ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ તે યોગ, અને યથાર્થ દર્શન તે જ્ઞાન છે,) એ વચનથી શ્રીવસિષ્ઠમુનિએ વિકલ્પ કહ્યો છે, અને શ્રીપંચદશીના ધ્યાનદીપમાં "**बहु-व्याकुलचित्तानां विचारात्तत्त्वधीर्न हि। योगो मुख्यस्ततस्तेषां धीदर्पस्तेन नश्यति ॥**" (બહુ વ્યાકુલ ચિત્તવાળાને વિચારથી તત્ત્વજ્ઞાન થતું નથી તેથી તેમને યોગ મુખ્ય છે, તે વડે તેમની બુદ્ધિના વિક્ષેપ દૂર થઈ જાય છે,) ઇત્યાદિ વાક્યથી વિક્ષિપ્ત ચિત્તવાળાપ્રતિ જ યોગાનુષ્ઠાન કહ્યું છે, સમગ્ર જિજ્ઞાસુપ્રતિ કહ્યું નથી, તથાપિ જે પુરુષોને પૂર્વજન્મમાં અભ્યાસ કરેલા યોગથી આ જન્મમાં પૂર્વે અભ્યાસ કરેલા યોગબલનો લાભ થયો છે તે યોગભ્રષ્ટોના સંબંધમાં યોગા-ભ્યાસવિના જ્ઞાનની પ્રાપ્તિનું પ્રતિપાદન કરનારા વચનોનું તાત્પર્ય હોવાથી પૂર્વોક્ત પ્રતિપાદનમાં દોષ આવતો નથી.

જે પુરુષોને પૂર્વજન્મમાં અભ્યાસ કરેલાં સાધનોથી તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉદય થઈ જાય તેમને પણ પ્રારબ્ધકર્મપ્રયુક્ત દૃષ્ટદુઃખની નિવૃત્તિને માટે યોગ અવશ્ય આશ્રય કરવાયોગ્ય છે, કેમ કે આત્મજ્ઞાન આગામી તથા સંચિત કર્મોનો જ અસ્પર્શ તથા નાશ કરવામાં સમર્થ છે, પ્રારબ્ધકર્મની નિવૃત્તિમાં સમર્થ નથી, તેથી બ્રહ્મસૂત્રકાર વ્યાસભગવાને પણ "**तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ**

૧. અધ્યાય બીજો, શ્લોક એકવીશમો.

तद्व्यपदेशात् ॥" (બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થવાથી આગામિકર્મનો અસ્પર્શ અને સંચિતકર્મનો વિનાશ થાય છે, શ્રુતિમાં તેના કથનથી,) એ સૂત્રથી પ્રારબ્ધકર્મથી ભિન્ન કર્મોની આત્મજ્ઞાનથી નિવૃત્તિ કહી છે. એવી રીતે પ્રારબ્ધકર્મથી ઉપજતા દૃષ્ટદુઃખની નિવૃત્તિ માટે તથા મનોનાશવાસનાક્ષયદ્વારા જીવન્મુક્તિને સંપાદન કરવા માટે સર્વોત્કૃષ્ટ યોગ મુમુક્ષુને ઉપાદેય છે આ સિદ્ધ થયું.[૧]

જો કે **શ્વે**તાશ્વતર, કઠ ને **મૈ**ત્રાયણીય આદિ ઉપનિષદોમાં યોગ પ્રતિપાદિત છે તોપણ તે એકત્ર સાંગોપાંગ નિબદ્ધ નથી, માટે પરમકૃપાલુ **પતંજલિમુનિએ** મુમુક્ષુઓના ઉદ્ધાર માટે તે યોગ સૂત્રોદ્વારા સાંગોપાંગ ચાર પાદોમાં વિભક્ત કરી દીધો છે. આ ગ્રંથનું નામ **યોગાનુશાસન**, **યોગશાસ્ત્ર**, **યોગસૂત્રો**, **યોગદર્શન** વા **પાતંજલયોગદર્શન** છે. આ યોગસૂત્રોને, તે અતિસંક્ષિપ્ત અને ગૂઢાર્થ હોવાથી પ્રૌઢજ્ઞાનરહિત જનોને એનાથી ઉપકાર નહિ જોઈને, **વ્યાસભગવાને** ભાષ્યદ્વારા ભૂષિત અને પરિવર્ધિત કરીને સ્પષ્ટ કર્યાં છે; અને એ ભાષ્યને પણ ગહન-વિષયોથી યુક્ત જાણીને સર્વતંત્રસ્વતંત્ર **વાચસ્પતિમિશ્રે તત્ત્વવૈશારદીનામની** વ્યાખ્યાથી અલંકૃત કરેલ છે. આ દર્શનપર બીજાં ભાષ્ય[૨] તથા ટીકાદિ[૩] પણ છે. વર્તમાનમાં જે યોગગ્રંથો[૪] ઉપલબ્ધ છે તેમાં આ ગ્રંથો સર્વોત્તમ છે એમ કહેવામાં

---

૧. પ્રસ્તાવનાનો અહીંસુધીનો ઘણોખરો ભાગ સાધુ શ્રીબાલરામજીના લેખને આધારે લખવામાં આવ્યો છે. કેટલાંક સૂત્રોમાંના વિવેચનમાં પણ તેઓના લેખનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

૨. ભવદેવકૃત **પાતંજલીય અભિનવભાષ્ય** તથા **રામાનુજકૃત યોગસૂત્ર-ભાષ્ય** એ બે બીજાં ભાષ્યો છે.

૩. **વ્યાસભગવાનૂના** યોગભાષ્યપર **વિજ્ઞાનભિક્ષુનું વાર્તિક** છે, ને **નાગેશની** વ્યાખ્યા છે. એ વિના આ દર્શનપર **ભોજદેવકૃત રાજમાર્તંડ**, **નારાયણભિક્ષુકૃત યોગસૂત્રગૂઢાર્થદ્યોતનિકા**, ઉદયશંકરકૃત **યોગવૃત્તિસંગ્રહ**, **આનંદના** શિષ્યકૃત **યોગસુધાકર**, ઉમાપતિત્રિપાઠિકૃત **પાતંજલવૃત્તિ**, **ક્ષેમાનંદદીક્ષિતકૃત નવયોગ-કલ્લોલ**, **ભાવાગણેશકૃત યોગાનુશાસનવૃત્તિ**, **જ્ઞાનાનંદકૃત યોગસૂત્રવૃત્તિ**, **રામા-નંદતીર્થકૃત યોગમણિપ્રભા**, **અનંતશર્મકૃત યોગચંદ્રિકા**, રાઘવાનંદયતિકૃત **પાતં-જલરહસ્ય**, શ્રીધરાનંદયતિકૃત **પાતંજલરહસ્ય**, **સદાશિવકૃત યોગસૂત્રવૃત્તિ**, **શંકર-**કૃત **યોગસૂત્રવૃત્તિ**, વૃંદાવનશુક્લકૃત **યોગસૂત્રવૃત્તિ** ને **પદબોધિની** એ ટીકાઓ છે, તથા પંડિત **બાલરામકૃત** ટિપ્પણ છે.

૪. **પાતંજલયોગદર્શનથી** ભિન્ન યોગગ્રંથો વર્તમાનકાલમાં આ પ્રમાણે મળી આવે છેઃ—**યાજ્ઞવલ્ક્યસંહિતા**, **અમનસ્કખંડ**, **સિદ્ધસિદ્ધાંતપદ્ધતિ**, **ગોરક્ષશતક**, **ખેચરીપટલ**, **ઘેરંડસંહિતા**, **પવનવિજય**, **હઠયોગપ્રદીપિકા**, **શિવસંહિતા**, **યોગ-સારસંગ્રહ**, **યોગતારાવલી**, **યોગબીજ**, **રાજયોગ**, **ષટ્ચક્રનિરૂપણ**, **કપિલગીતા**

અતિશયોક્તિ થતી નથી.

યોગશાસ્ત્રને સાંખ્યપ્રવચન પણ કહેવામાં આવે છે, કેમ કે આ **યોગશાસ્ત્ર સાંખ્યશાસ્ત્રનું** પ્રકૃષ્ટથી જ વચન એટલે પ્રતિપાદન કરે છે, અર્થાત્ આ **યોગશાસ્ત્રમાં** પ્રાયશઃ સર્વ પ્રક્રિયા સાંખ્યની જ છે, કેવલ ઈશ્વરનો સ્વીકાર અને યોગનું પ્રતિપાદન આમાં પ્રકૃષ્ટ એટલે અધિક છે આથી આનું નામ **સેશ્વરસાંખ્ય** પણ કહેવાય છે.

સૂત્રોસહિત ટિપ્પણવાળું તથા ટિપ્પણવિનાનું **વ્યાસભાષ્ય** તથા **વ્યાસ-ભાષ્યપરની વાચસ્પતિમિશ્રની ટીકા**, સૂત્રોસહિત **યોગવાર્તિક**, **ભોજવૃત્તિ**, **યોગ-મણિપ્રભા**, **યોગસુધાકર**, **નાગેશની વ્યાખ્યા** ને **યોગચંદ્રિકા** એ ગ્રંથો દેવનાગરી-લિપિમાં મુદ્રાંકિત થયા છે, બાકીનાં ભાષ્યો તથા ટીકાઓ દેવનાગરીલિપિમાં અદ્યાપિપર્યંત મુદ્રાંકિત થયેલાં જાણવામાં નથી.

આ ગ્રંથના ચાર પાદો છે, પ્રથમપાદમાં ઉત્તમાધિકારી માટે બંને પ્રકારના સમાધિનું નિરૂપણ છે. માટે તે પાદનું નામ **સમાધિપાદ** રાખેલું છે. તે પાદમાં ૫૧ સૂત્રો છે. બીજો પાદ મધ્યમ તથા કનિષ્ઠ અધિકારી માટે છે. તેમાં તેવા અધિકારીઓને સંપાદન કરવાયોગ્ય જે **ક્રિયાયોગ** તથા **અષ્ટાંગયોગરૂપ** સાધનો છે તેમનું નિરૂપણ છે, તેથી તેનું નામ **સાધનપાદ** પાડવામાં આવેલું છે. તે પાદમાં ૫૫ સૂત્રો છે. ત્રીજા પાદમાં મંદાધિકારીને યોગમાં શ્રદ્ધા ઉપજાવવા **વિભૂતિઓનું** નિરૂપણ કર્યું છે, તેથી તેનું નામ **વિભૂતિપાદ** રાખ્યું છે. તેમાં પણ ૫૫ સૂત્રો છે. ચોથા પાદમાં યોગના મુખ્ય ફલ કૈવલ્યનું નિરૂપણ છે, તેથી તે પાદનું નામ **કૈવલ્યપાદ** રાખવામાં આવ્યું છે. તે પાદમાં ૩૪ સૂત્રો છે. એમ ચાર પાદોમાં ૧૯૫ સૂત્રો છે. તે સૂત્રોમાં કયા કયા વિષયોનું નિરૂપણ છે તે અનુક્રમણિકામાં જોવાથી જણાશે.

આ ગ્રંથની પ્રથમાવૃત્તિમાં સંક્ષિપ્ત ટીકા હતી, તે ટીકાને સ્થાને આ આવૃત્તિમાં વિસ્તૃત ટીકા આપવામાં આવી છે, તથા કોઈ વિદ્વાને રચેલી **પદ-બોધિની**નામની એક સરલ સંસ્કૃતટીકા જે બહુધા ભાષ્યાનુકૂલ છે તે પણ સંશોધન કરીને આપવામાં આવી છે, તેથી આ આવૃત્તિ યોગવિદ્યાનું રહસ્ય જાણવા ઈચ્છનારને પ્રથમાવૃત્તિ કરતાં વિશેષ ઉપયોગી થઈ પડશે. **इति शिवम् ।**

ને **યોગવિચાર**. એ વિના ઉપનિષદોમાં, **સ્મૃતિઓમાં**, **પુરાણોમાં**, ઉપપુરાણો-માં, **યોગવાસિષ્ઠમાં**, મહાભારતમાં તથા પંચદશી અને જીવન્મુક્તિવિવેક આદિ ગ્રંથોમાં પણ યોગનું નિરૂપણ જોવામાં આવે છે.

પ્રથમાવૃત્તિની પ્રસ્તાવના

યોગવિદ્યાના જે ગ્રંથો આજકાલ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે તે સર્વ ગ્રંથોમાં **પાતંજલયોગદર્શન** ગ્રંથ પ્રાચીન તથા વિશેષ સયુક્તિક અને સપ્રમાણ ગણાય છે. એમાં સમાવેલો વિષય અતિગહન, પરંતુ માનવજાતિને અત્યંત ઉપયોગી છે. દુઃખની અત્યંત નિવૃત્તિ, જેને વાસ્તે પ્રાણિમાત્ર નિરંતર ઉદ્યમી રહે છે તે, કેવા ઉપાયોવડે સિદ્ધ થાય છે તે આ ગ્રંથમાં વિસ્તારપૂર્વક સમજાવતાં, વચ્ચે વચ્ચે જે ઐશ્વર્યો સાધકને પ્રાપ્ત થાય છે તે પણ કાર્યકારણભાવ બતાવી સરહસ્ય વિસ્તારથી સમજાવ્યું છે. આર્યજન્મનો મુખ્ય ઉદ્દેશ જે કૈવલ્ય મેળવવાનો છે તે સિદ્ધ કરવાને આ ગ્રંથ વાસ્તવિક માર્ગદર્શક છે એમ જિજ્ઞાસુઓને અભ્યાસ કરવાથી નિઃસંદેહ રીતે જણાઇ આવશે.

આ ગ્રંથના ચાર પ્રકરણ અથવા પાદ છે. પહેલા પ્રકરણને સમાધિપાદ કહે છે. તેમાં સમાધિના પ્રકાર, તેની પ્રાપ્તિના ઉપાયો તથા ચિત્તની અવસ્થાઓ વગેરેનું વર્ણન છે. બીજા પાદનું નામ સાધનપાદ છે. તેમાં અવિદ્યારૂપ અશુદ્ધિનો નાશ કરી ચિત્તને સમાહિત સ્થિતિમાં લાવનાર અષ્ટાંગયોગ વગેરેનું વર્ણન છે. ત્રીજા પ્રકરણનું નામ વિભૂતિપાદ છે. તેમાં વિવિધપ્રકારના સંયમદ્વારા જે ઐશ્વર્યનો લાભ યોગીને થાય છે તેનું વર્ણન છે. સૌથી છેલ્લા અથવા ચોથા પ્રકરણને કૈવલ્યપાદ કહે છે. એમાં કૈવલ્ય—નિર્વાણ—નું સ્વરૂપ વગેરે સમજાવવામાં આવેલ છે.

અનંત પુણ્યકર્મોના પ્રભાવથી પ્રાપ્ત થયેલો આ મનુષ્યદેહ માત્ર વિષયસેવનમાં જ વ્યર્થ ગાળી નાંખવો એ અનુચિત છે. વીર્યવાન અને બુદ્ધિમાન અધિકારિજનોએ પોતાની પ્રજ્ઞાને પ્રકાશિત કરવા માટે અવશ્ય પોતાની પ્રકૃતિસ્થિતિને અનુકૂલ આવે એવી રીતે યોગવિદ્યાનું અનુષ્ઠાન કરવામાં તત્પર રહેવું જોઇએ. જેઓ શ્રદ્ધાપૂર્વક પ્રયત્ન કરનારા છે તેમનો ઉત્તરોત્તર ઉત્કર્ષ કરવાને ક્લેશ, કર્મ, વિપાક અને આશયથી રહિત પુરુષવિશેષનું પ્રજ્ઞાસત્ત્વ સર્વત્ર તત્પર છે. દિવ્યચક્ષુ ખોલો, અને પરમસત્યને વિલોકી શાંતિ પામો.

સંવત્ ૧૯૪૭ જેઠવદિ ૩ ગુરુવાર.

શ્રીપતંજલિમુનિનું ચરિત્ર

"योगेन चित्तस्य पदेन वाचां मलं शरीरस्य च वैद्यकेन ।
योऽपाकरोत्तं प्रवरं मुनीनां पतञ्जलिं प्राञ्जलिरानतोऽस्मि ॥"

ભાવાર્થઃ—જેમણે ચિત્તના મલ યોગસૂત્રરૂપ યોગશાસ્ત્રથી, વાણીના મલ પાણિનિમુનિનાં સૂત્રોપરના મહાભાષ્યરૂપ પદશાસ્ત્રથી અને શરીરના મલ ચરકનામના વૈદ્યકગ્રંથવડે દૂર કર્યા તે મુનિઓમાં ઉત્કૃષ્ટ ભગવાન્ પતંજલિને હું બે હાથ જોડીને નમેલો છું.

હિમાલયપર્વતની ઉત્તરમાં આવેલા ઈલાવૃત્તવર્ષમાં વર્તમાન બ્રહ્માના દ્વિતીયપરાર્ધના શ્વેતવારાહકલ્પના વૈવસ્વતમન્વંતરના અઠ્ઠાવીશમા દ્વાપરયુગના અંતમાં ભગવાન્ પતંજલિ જન્મ્યા હતા એમ પુરાણાદિપરથી જણાય છે. એમના પિતાનું નામ અંગી અને માતાનું નામ ગોણિકા કિંવા સતી હતું. એ ગોણિકા સુપુત્રની પ્રાપ્તિ માટે તપ કરતાં હતાં. તેમણે એક વેલા શ્રીસૂર્યને અર્ઘ્યપ્રદાન કરવા અંજલિમાં પવિત્ર જલ ગ્રહણ કરી શ્રીસૂર્યની પોતાને પ્રાજ્ઞ પુત્ર આપવા માટે શુદ્ધભાવથી પ્રાર્થના કરી તે અંજલિ ઊંચો કરી જેવાં તે અર્ઘ્ય અર્પણ કરવા જાય છે કે તેમાંથી એક નાનો બાલક નીચે પડ્યો. તે બાલકને ગોણિકાએ પોતાનો પુત્ર માન્યો, અને પોતાના અંજલિમાંથી તે પડ્યો માટે ગોણિકાએ તેનું નામ પતંજલિ (અંજલિમાંથી પડેલો) પાડ્યું. પછી તે પોતાની માતાને "આપ જ્યારે મારું સ્મરણ કરશો ત્યારે હું શીઘ્ર આપની પાસે આવીશ" એમ કહી તપ કરવા ગયા. તેમની ઉગ્ર તપશ્ચર્યાથી પ્રસન્ન થયેલા ભગવાન્ મહેશ્વરે તેમને મહાભાષ્યાદિ રચવાનું સામર્થ્ય આપ્યું. પછી મહાભાષ્ય, યોગસૂત્રો અને ચરકનામનું વૈદ્યકશાસ્ત્ર રચી તેમનો શિષ્યપ્રશિષ્યદ્વારા ભરતખંડમાં પ્રચાર કર્યો. પછી ગોનર્દનામના[1] દેશમાં જઈ ત્યાં ચિરકાલ નિવાસ કરીને રહ્યા. એમનાં સ્ત્રીનું નામ લોલુપા હતું. ભગવાન્ પતંજલિ ગોનર્દદેશમાં દીર્ઘકાલપર્યંત રહ્યા તેથી તેમનું ગોનર્દીય એવું પણ નામ પડ્યું છે. મહાભાષ્યમાં પણ તેમણે જ્યાં જ્યાં પોતાનો અભિપ્રાય આપ્યો છે ત્યાં ત્યાં "**गोनर्दीयस्त्वाह ॥**" એમ પોતાનું ઓળખાણ આપ્યું છે. મહાભાષ્યમાં "**वातिकं पैत्तिक, श्लेष्मिकम् ॥**" "**दधित्रपुषं प्रत्यक्षो ज्वरः ॥**" (દહીં ને કાકડી પ્રત્યક્ષ જ્વર છે,) ને "**नड्वलोदकं पादरोगः ॥**" (બરુનું જલ પગનો રોગ છે,) એવા એવા લેખથી મહાભાષ્યકાર અને ચરકનામનો વૈદ્યકગ્રંથ કરનાર પતંજલિમુનિ એક છે એમ જણાય છે, અને યોગસૂત્રકાર તેથી ભિન્ન હોય એમ પ્રતીત થાય છે, કેમ કે યોગશાસ્ત્રનો પરિચય મહાભાષ્યમાં કોઈ સ્થલે મળતો નથી, એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન આ પ્રમાણે જાણવું:—પ્રસંગવિના યોગનો પરિચય દેવો અનુચિત ગણાય તેથી તેમણે તેનો પરિચય આપ્યો નથી; જો પરિચયનો જ આગ્રહ હોય તો જેમ મહાભાષ્યમાં વૈદ્યકનો પરિચય દેવાથી મહાભાષ્યકારથી વૈદ્યકના રચનાર અભિન્ન છે એમ સ્વીકાર્યું તેમ યોગશાસ્ત્રમાં ચતુર્થપાદના પ્રથમસૂત્રમાં ઔષધજન્યસિદ્ધિના નિરૂપણથી યોગગ્રંથ લખનારને પણ મહાભાષ્યકારથી અભિન્ન અંગીકાર કરવામાં વિરોધ રહેતો નથી. વળી એમ માનવામાં આરંભમાં દર્શાવેલી નમસ્કારની પ્રચલિત ઉક્તિ પણ સહાય થાય છે.

---

૧. અયોધ્યાપ્રદેશમાં ગોંડાનામનું જે નગર છે તેની આસપાસના દેશને પૂર્વે ગોનર્દ કહેતા હતા એમ કેટલાક શોધકોનું ધારવું છે.

ભગવાન્ **પતંજલિ**ના પ્રાદુર્ભાવના સંબંધમાં નીચેની દંતકથા પણ પ્રચલિત છેઃ—

એક વાર ગોનર્દદેશમાં **પાણિનિ**નામના મુનિ સંધ્યોપાસનના સમયમાં **શ્રીસૂર્ય**ને અર્ઘ્યપ્રદાન કરતા હતા તેવામાં તેમના અંજલિમાંથી એક નાનું સર્પનું બચ્ચું નીચે પડ્યું, ને બાલકરૂપ થઇ ગયું, તેથી ભય અને આશ્ચર્યને લીધે પાણિનિમુનિથી તે બાલકપ્રતિ "**को भवान्**"—તું કોણ છે?—એમ બોલવાની જગાએ "**कोर्भवान्**" એમ બોલાઇ જવાયું. તે બાલકે મુનિના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં "**सर्पोऽहम्**"—હું સર્પ છું—એમ કહેવાને સ્થાને "**सपोऽहम्**" એમ કહ્યું. મુનિએ તેને પૂછ્યું કે, "**रेफः कुत्र गतः**"—**सर्प** શબ્દમાંનો રેફ ક્યાં ગયો?—તેના ઉત્તરમાં તે બાલકે કહ્યું કે, "**त्वया हृतः**"—તે તો તમે લઇ લીધો, કેમ કે તમે **को भवान्**ને સ્થાને **कोर्भवान्** બોલ્યા છો. મુનિ તે બાલકના તે ઉત્તરથી પ્રસન્ન થયા. તે બાલક અંજલિમાંથી પડ્યો માટે તેનું નામ **પતંજલિ** કહેવાયું, ને તેમણે જ પાણિનિમુનિના વ્યાકરણપર **મહાભાષ્ય** રચ્યું. ચરકનામનો વૈદ્યકગ્રંથ અને યોગસૂત્રો પણ તેમણે જ રચ્યાં છે.

ક્ષણિકવિજ્ઞાનવાદ બુદ્ધધર્મનો પ્રાદુર્ભાવ થયા પછી પ્રચલિત થયો છે, ને તે ક્ષણિકવિજ્ઞાનવાદનું યોગદર્શનમાં ખંડન કરેલું છે, તેથી અનુમાન થાય છે કે પતંજલિમુનિ દ્વાપરયુગના અંતમાં નહિ પણ બુદ્ધના નિર્વાણ પછી થયા હશે એમ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન આ પ્રમાણે જાણવુંઃ—બુદ્ધના પ્રાદુર્ભાવની પૂર્વે પણ જનમંડલમાં ક્ષણિકવિજ્ઞાનવાદ પ્રચલિત હશે, અને કાલે કરીને તે વિચારો બુદ્ધધર્મમાં પ્રવેશ પામ્યા હશે. તે પ્રથમના ક્ષણિકવિજ્ઞાનવાદની યુક્તિઓનું નિરાકરણ ભગવાન્ પતંજલિએ પોતાના યોગગ્રંથમાં થોડાં સૂત્રોવડે કરેલું હશે; કિંવા આ દર્શનમાં વર્તમાનકાલે જે ૧૯૫ સૂત્રો પ્રતીત થાય છે તે બધાં સૂત્રો ભગવાન્ પતંજલિપ્રણીત નહિ હોય, પણ તેમાંનાં ક્ષણિકવિજ્ઞાનવાદના ખંડનવિનાનાં અન્ય સૂત્રો તેમણે રચ્યાં હશે અને તેનો પોતાના શિષ્યપ્રશિષ્યદ્વારા પ્રચાર કર્યો હશે, પશ્ચાત્ બુદ્ધધર્મનો પ્રાદુર્ભાવ થયા પછી કોઇ વિદ્વાને તે મતનું નિરાકરણ કરનારાં સૂત્રો તેમાં ઊમેર્યાં હશે. એ બેમાંની કોઇ પણ એક વાત સ્વીકારવાથી પૂર્વોક્ત શંકાનું નિરાકરણ થઇ જાય છે.

પતંજલિમુનિના સંબંધમાં ઉપર જે સ્વલ્પ નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું તેથી વધારે વિગત વર્તમાનમાં મળી શકતી નથી.

ૐ

શ્રીપાતઞ્જલયોગદર્શન

વિષયદર્શક અનુક્રમણિકા

શ્રીપાતંજલયોગદર્શનમાંના અતિઉપયોગી શબ્દોનું સૂચીપત્ર.

રૂા.-પૈસા

શ્રી પાતંજલયોગદર્શન **૩૬-૫૦**

ૐ

પૂજ્યપાદ બ્રહ્મનિષ્ઠ
મહારાજ શ્રીમન્નથુરામશર્માજીપ્રણીત

પુસ્તકોનું વિજ્ઞાપન

—: આનંદાશ્રમનાં પુસ્તકો મળવાનાં સ્થળો :—

(૧) શ્રી વ્યવસ્થાપક, આનંદાશ્રમ, બીલખા. (સૌરાષ્ટ્ર). ફોન : ૦૨૮૫-૨૬૮૩૨૫૫ (૨) આનંદાશ્રમ, રાજનગર સોસાયટી, NID પાછળ, પાલડી, અમદાવાદ-૭. ફોન : ૨૬૬૨૩૯૨૭ (૩) મેસર્સ શૈલેશ એન્ડ કું. નદીપા રોડ, ગ્રેઈન માર્કેટ પાછળ, બાવાગોર પાસે, જામનગર. ફોન : ૨૫૫૩૯૬૬ (૪) શ્રી વ્યવસ્થાપક, આનંદાશ્રમ, શિવાજીનગર, આશ્રમ રોડ, સાવરકુંડલા. (૫) શ્રી લક્ષ્મીદાસ મોહનલાલ કંપની, કેદારેશ્વર રોડ, પોરબંદર. ફોન : ૨૨૪૫૦૫૦ (૬) રાધેશ્યામ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ, એલ.આઈ.જી. ૧૬૭, આનંદનગર, ભાવનગર-૧. ફોન : ૯૪૨૬૬૫૬૫૫૧ (૭) સોનારૂપા આઈસ્ક્રીમ, ભક્તિનગર સર્કલ, રાજકોટ-૨. ફોન : ૨૨૩૧૦૯૭, ૨૨૪૩૭૩૭ (૯) શ્રી હર્ષદરાય વી. વેડીયા, સાગરદર્શન ટાવર નં. ૪, બ્લોક નં. ૪૦૧, સેકટર નં. ૧૮, નેરૂલ (વેસ્ટ) નવી મુંબઈ. ફોન : ૦૨૨-૨૩૭૫૭૨૭૬, ૯૮૨૧૪૨૪૦૦૩. (૧૦) મુમુક્ષુ યુવક મંડળ-મોજીદડ, તા. ચુડા/ લીંબડી, જી. સુરેન્દ્રનગર. મો. ૯૪૨૯૨ ૮૦૭૮૨